

Furkan Çelebi, Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-

Ankara: Fecr Yayınları, 2022, 1. baskı, 222 sayfa
ISBN: 978-625-8304-74-9

ABDULHAMİT DÜNDAR*

Abbâsî merkezî idaresinin doğu vilayetleri üzerindeki siyâsî hakimiyetine son veren İran kökenli bir dizi hanedanın (Tâhirîler, Saffârîler, Sâ mânîler, Ziyârîler ve Büveyhîler) merkez şehirlerinde nüfus, imar ve refahın artmasına gösterdikleri ihtimam, bir yandan ilim, sanat ve ticaretin gelişmesine, diğer yandan Bağdat'taki siyâsî çalkantılardan ve bürokrasinin baskısından kurtulmak isteyen ilim ve sanat kadrolarının Bağdat'tan bu şehirlere taşınmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan bu ilmî ve kültürel canlılık, Bağdat'ın sükutundan sonra yeni bir dönemi temsil etmesi yönüyle, İslam medeniyeti araştırmalarında İran şehirlerini önemli bir konuma yükseltmiştir. Pek çok araştırmacı tarafından çeşitli yönleriyle incelenen şehirler hakkında dikkate değer bir literatür ortaya çıkmıştır. Furkan Çelebi'nin yüksek lisans tezine dayalı olarak kaleme aldığı *Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-* kitabı, odaklandığı dönem ve konu itibarıyla Türkçe bu literatüre katkı yapma amacı taşımaktadır.

Kitabın başlığında yer alan *İslam şehri* (Islamic city) kavramı, Weber'in bir şehrin şehir olabilmesi için sıraladığı ayırt edici beş özelliği taşıması yönüyle, Batı şehrinin karşısında gerçek anlamda bir şehir olamama şeklindeki oryantalist bir kavramsal kurguyu içerir. İncelenen kitapta da benimsenmiş bir yaklaşım olarak, İslam şehrini Hz. Peygamber'in Medine'si modeli üzerinden tanımlamak, indirgemeci, farklılıkları görmezden gelen, tekdüze bir şehir önermektedir. Halbuki fetihlerle birlikte İslam hakimiyetine giren İran, Irak, Suriye ve Mısır şehirleri, İslam idaresi altında kısmî dönüşümler geçirmekle birlikte, İslam öncesi fizikî ve içtimâî yapılarını büyük oranda korumuşlardır. Bu anlamda Hodgson'un *Islamicate*

170

İslam
Araştırmaları
Dergisi
50 (2023)
170-175

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Assistant Professor, İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, ORCID 0000-0002-3126-6640 abdulhamit.dundar@ikcu.edu.tr

DOI: 10.26570/isad.1325177 • Geliş/Received 26.02.2023 • Kabul/Accepted 05.05.2023

Atıf/Citation Dündar, Abdülhamit, "Furkan Çelebi, Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 50 (2023): 170-175.

(İslamîleşmiş) terimi, İslam şehrini öncesi ve sonrasıyla bir bütün olarak kavramaya imkân tanınması yönüyle oldukça elverişlidir.

Çalışma, giriş ve sonuç kısımları hariç dört bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölümde, fetihten (644) Büveyhî idaresinin sonuna kadar (1029) Rey şehrinin muhtasar siyasî tarihi ve şehrin fizikî yapısı incelenmektedir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde Büveyhiler dönemi Rey şehrinin sosyal ve ekonomik yapısıyla ilmi ve kültürel durumu ele alınmaktadır.

Giriş bölümünün başında, Büveyhî hakimiyetindeki Cibâl bölgesi ve bölgenin başşehri Rey üzerine yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı, bu çalışma ile özelde Büveyhiler dönemi Rey'inin, genelde ise IV (X) ve V. (XI.) yüzyıl İran tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Sünnî Rey halkının Şii Büveyhî idaresine nasıl tepkiler verdiği ve yönetici ailenin Şii olmasının özellikle Sünnî-Şii gruplar arası ilişkileri ne derece etkilediği sorularına cevap aranacağı ifade edilmiştir. Ancak kitapta bu sorulara cevap niteliği taşıyan bir bahse rastlanmamıştır.

Coğrafya ve genel tarih kitapları, tabakat, terâcim ve ensab kitaplarıyla edebiyat kitapları olmak üzere geniş yelpazede Arapça ana kaynağa başvurulmuştur. Her ikisi de kayıp olan, Âbî'ye (ö. 1030) ve Ebü'l-Hasan b. Bâbeveyh'e atfedilen *Târihu'r-Rey* adlı eserlere kaynak tanıtımında yer verilmesi gerekirken, üçüncü bölümün başında (s. 86-87) Rey tarihinin ana kaynaklarının sınırlı olması bahsinde temas edilmiştir. Muahhar müelliflerin bu kitaplardan yaptıkları iktibaslar dikkate alındığında, söz konusu eserlerin biyografi içerikli oldukları, dolayısıyla bu eserler ileri bir tarihte keşfedilse dahi, Rey'deki ulema hareketliliğini ayrıntılandırmak dışında, Rey tarihine büyük bir katkı sağlamasını beklememek gerektiği anlaşılır.

Kitabı, Arapça ana kaynaklar üzerinden yazılmış Türkçe bir Rey tarihi şeklinde nitелеmek mümkündür. Aynı bağlamda çalışmanın Arapça ana kaynak kullanımı yönünden kuvvetli, araştırma eser kullanımı yönünden ise zayıf kaldığı söylenebilir. Türkçe literatürde Büveyhiler üzerine yazılmış makale, kitap bölümü ve tezlerin kapsamlı bir taramasının yapılmamış veya önemli bazı çalışmaların görülmemiş olduğu belirtilmesi gereken bir diğer husustur.

"Fetihden Büveyhilerin Sonuna Kadar Rey Şehriniin Özet Siyasî Tarihi" başlığını taşıyan birinci bölümde, Büveyhiler döneminin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla Rey'in İslam öncesi ve sonrası siyasî tarihi hakkında kısa bir kesit vermenin önemli olduğu ifade edilmişse de bu ifadeleri takip eden paragrafta, çalışmanın sınırlarını aşacağı mülahazasıyla Rey'in İslam öncesi siyasî tarihi için başka bir araştırma referans gösterilmiştir.¹ Ayrı-

1 Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*.

ca siyasî tarihin, Rey'in fethi, Emevîler, Abbâsîler ve Büveyhîler dönemi siyasî gelişmeleriyle sınırlandırıldığı belirtildiği halde, Rey şehrindeki çeşitli dinî grupların (Zedüştîler, Süryânîler ve Yakubîler) İslam öncesi dönemde şehre yerleşmeleri konusu ele alınmıştır.

Rey şehrinin fethiyle ilgili *Fütûhu'l-büldân*'da ve *el-Kâmil fi't-târih*'te yer alan ve farklı bilgiler içeren rivayetlerin farklılıklarının sebepleri üzerinde durulmamıştır. Söz konusu rivayetlerin aynı vakaya ait olmadığı, şehrin aşamalı bir fetih sürecinin ardından kalıcı olarak İslam idaresi altına girdiği kronolojik olarak değerlendirilmemiştir.

Fethedildiği tarihten itibaren Rey'in Kûfe valiliğine bağlı olarak idare edildiği belirtildiği halde (s. 42), Emevîler dönemiyle birlikte idarî bir merkez olarak Rey valiliğinden söz edilmiş ve Rey'in ne zaman vilayet statüsü kazandığı meselesi ele alınmamıştır. Ebû Müslim el-Horasanî'nin Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından öldürülmesi üzerine, Cibâl bölgesinde Abbâsî yönetimine karşı patlak veren bir dizi isyana (Sinbâd, Cumhûr el-İclî) işaret edilmiştir. Bölgenin istikrar bulmasında Muhammed el-Mehdî'nin Rey valiliğine tayinine, şehrin kapsamlı bir imara tâbi tutulmasına ve şehre Muhammediye adının verilmesine temas edilmiştir. Babasının valiliği zamanında Hârûnürreşid'in Rey'de dünyaya gelmesinin Hârûnürreşid dönemi ve sonrasında Rey'in halifelik ve hanedan üzerinde meydana getirdiği etki vurgulanabilirdi. Me'mûn döneminde Rey'in idaresinin Horasan Valisi Tâhir b. Hüseyin'e bırakılmasına, Zeydîler tarafından ele geçirildiği tarihe kadar Rey'deki Tâhirîler hakimiyetine, Halife Mu'temid zamanında Rey'in yeniden Abbâsî merkezi idaresine bağlanmasına (872) ve bu tarihten Büveyhî hakimiyetine (940-941) ve Gazneli Mahmud tarafından ele geçirildiği tarihe kadar Rey'deki Büveyhî emirlerinin siyasî faaliyetlerine temas edilmiştir. Fetihten Büveyhî hakimiyetinin sonuna kadar Rey şehrinin idaresini üstlenen valiler ve emirlerin isimlerini içeren bir liste, özetlenen siyasî tarihi pekiştirmesi açısından faydalı olabilirdi.

"Büveyhîler Döneminde Rey Şehrini Fizikî Yapısı" başlığını taşıyan ikinci bölüm, "Merkezi Unsurlar" ve "Dış Unsurlar" şeklinde iki kısma ayrılmış, mescit, saray (Dârülimâre) ve pazar *merkezî unsurlar*, kaleler, saraylar, Rey evleri, hapishaneler, köprüler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar ve mezarlıklar *dış unsurlar* altında ele alınmıştır. Başlıkta tercih edilen merkezî ve dış kelimeleri, İslam şehrinin aslî ve tâlî unsurları şeklinde ifade edilebilecek kurumları tam olarak karşılamamaktadır. İslam şehrinin üç temel unsuru kabul edilen mescit, saray ve pazar, ilk defa müslümanlar tarafından kurulan Kûfe, Basra, Fustat ve Bağdat gibi şehirlerin merkezinde yer aldığı halde, cami ve pazarın güvenlik endişesiyle sur dışına taşındığı Bağdat örneğinde olduğu gibi temel unsurların şehrin merkezinden uzaklaştırıldığı da görülmektedir. Ayrıca İran, Irak, Suriye ve Mısır'da fetih yoluyla ele geçen

şehirlerde yeniden inşadan çok mevcut yapıların İslam şehrine uyarlanması yoluna gidilmesi sebebiyle, dönüştürülen şehirlerde ilk defa müslümanlar tarafından kurulan şehirlerdeki mekân düzenlemesini görmeye çalışmak hatalı sonuçlara götüren bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkinci bölümün kurgusuyla ilgili değerlendirmenin ardından içerikle ilgili dikkat çekilmesi gereken ilk husus, fethin akabinde Karaza b. Kâ'b el-Ensârî'nin Rey'de inşa ettirdiği rivayet edilen ilk mescit ile emirliği zamanında Mehdi'nin inşa ettirdiği caminin birbiriyle ilişkisine temas edilmesidir. Câmîü'l-Mehdi ve el-Câmîü'l-Atîk adlarıyla bilinen cami ile yanındaki Dârülmâre'nin Mehdi tarafından eski Rey Kalesi'nin dışında yaptırıldığı ifade edilmekle birlikte, İslam öncesi dönemden kalan Rey Kalesi'ni de (Zenbedi) içine alacak şekilde şehrin etrafını sur ve hendekle çevirerek tahkim ettiren Mehdi'nin kurduğu Muhammediye şehrindeki kurumların birbirleriyle ilişkisi tutarlı bir biçimde anlatılmamıştır. Kalenin camiye ve saraya nazır bir konumda bulunduğu (s. 65), dönemin İran şehirlerinde olduğu gibi Rey'in, iç kale (Muhammediye), asıl şehir (Rey) ve dış mahalleler olmak üzere üç kısımdan meydana geldiği (s. 69), mescit, Dârülmâre ve Dârülbittih'in iç kale olarak adlandırılan bölümde bulunduğu ifade edilmiştir (s. 70, 73). İç kale (kuhendiz), asıl şehir (şehristan) ve dış mahalle (rabaz) kavramlarıyla, "el-medînetü'd-dâhile" ve "el-medînetü'l-hârice" kavramlarının Rey'deki karşılıkları konusunda kavramsal bir karmaşa dikkat çekmektedir. Bunun muhtemel sebeplerinden biri, farklı kaynaklardan alınan kavramların yorumlanmadan esere dahil edilmiş olmasıdır.

"Büveyhiler Döneminde Rey Şehrini Sosyale ve Ekonomik Yapısı" başlığını taşıyan üçüncü bölümde Rey'deki Fars, Deylemlî, Arap, Türk ve Kürt gruplar, kölemen Türk askerler (s. 92-93) incelenmiş olup dini olarak müslümanlar (Şiîler, Sünnîler ve Mu'tezile şeklinde mezheplerin mensupları olarak) yahudiler, hıristiyanlar ve Mecûsiler tanıtılmıştır.

Rey'deki gelenek ve görenekler bağlamında giyim kuşama, evlilikler, dinî ve millî bayramlar, törenler ve cenaze merasimlerine temas edilmiştir. Bayramlar ve törenler ile evlilikler başlıkları altında ele alınan örnekler başlıkla doğrudan alakalı değildir. Müeyyidüddeve'nin kendi düğünü için 700.000 dinar harcadığı (s. 112) bilgisinden, Rey halkının düğün merasimlerine çok para harcadığı sonucunun çıkarılması metodolojik açıdan hatalıdır.

Rey şehrinin ekonomik yapısıyla ilgili meyve, çiçek ve pamuk üretimi konularına temas edilmiştir. Hayvancılık konusunda ise Cibâl bölgesinde genel olarak büyükbaş hayvanların kurban edilmesinin hayvanların ziraî faaliyetlerde kullanılmasıyla alakalı olduğu ileri sürülmüştür. Rey şehrinde marangozluk, demircilik, dokumacılık ve çanak çömlekçilik zanaatlarının varlığına dair son derece sınırlı bilgi verildiği görülmektedir.

Ticaret başlığı altında öncelikle, Rey’i çevre şehir ve bölgelere bağlayan Horasan yolu, Rey-Nişâbur yolu, Rey-Taberistan yolu ele alınmıştır. Rey’de darbedilen paralara temas edildikten sonra, Rey *menni* olarak bilinen ağırlık ölçü birimi hakkında bilgi verilmiştir. (s. 131) Ancak Rey *menni*ni diğer bölgelerde aynı isimle anılan ölçü biriminden ayıran özelliğe dair açıklama yapılmamıştır.

“Büveyhîler Döneminde Rey Şehrini İlmî ve Kültürel Durumu” başlığını taşıyan dördüncü bölümün, çalışmanın en özgün bölümü olduğu söylenebilir. Bölümün başında, “Rey şehrine mensup” anlamına gelen Râzî nispesinin izah edilmesi faydalı olabilirdi. Zira Râzî nispesini taşıyan çok sayıda meşhur ilim adamı, İslam medeniyetinde Rey şehrini güçlü bir şekilde temsil etmektedir.

Dördüncü bölüm, Büveyhî emîr ve vezirlerinin ilme ve ilim ehline verdikleri önem ve Büveyhîler döneminde ilmî gelenek olmak üzere iki ana konu etrafında ele alınmıştır. Öncelikle ilim ve kültür sahasındaki canlanmanın siyasî sebeplerine temas edilmiş, ardından Büveyhî emîrlerinin ilimle yakın alakalarına ve ilim adamlarını himayelerine değinilmiştir. Cibâl şubesi emîrleri Rûknüddeve, Fahrüddeve ve Mecdüddeve dönemlerinde *el-Egânî* müellifi Ebü’l-Ferec el-İsfahânî ve İbn Sinâ gibi meşhur simaların Büveyhî sarayı ile irtibatlarına yer verilmiştir. Ardından devlet adamlıkları ve ilmî kişilikleriyle meşhur olan Ebü’l-Fazl İbnü’l-Amîd, Ebü’l-Feth İbnü’l-Amîd, Sâhib b. Abbâd gibi simaların Rey şehrindeki ilmî faaliyetlere verdikleri desteğe ve ilim adamlarını himayelerine temas edilmiştir.

Büveyhîler döneminde oluşan ilmî gelenek bağlamında tıp, eczacılık, kimya ve astronomi sahalarının meşhur isimlerinin Rey’deki Büveyhî devlet adamlarıyla irtibatlarına yer verilmiştir. Bu anlamda Büveyhî sarayı tarafından himaye edilen tıp ve eczacılıkta Ebü Bekir er-Râzî, İbn Sinâ, İbn Miskeveyh, kimyada Ebü Bekir er-Râzî, astronomide Abdurrahman es-Sûfî, Ebü Hâmid el-Hucendî ve Bîrûnî gibi ilim adamlarına yer verilmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi dinî ilimlerin Rey şehrindeki temsilcileri “Nakli İlimler” başlığı altında ele alınmıştır. Büveyhîler tarafından Rey’de himaye edilen tefsirde Ebü Hâtim er-Râzî ve Cessâs, hadiste Kuleynî, fıkıhta Ebü’l-Hasan Ali el-Cürçânî, kelimada Şeyh Sadûk ve Kâdi Abdülcebâr gibi isimlere yer verilmiştir.

Rey’deki eğitim öğretim faaliyetleri ve kurumları bağlamında camiler, ver-râklar, âlimlerin evleri, kütüphaneler, rasathaneler ve bîmaristanlara işaret edilmiştir. Rey Camii’nde Ahmed b. Fâris el-Lugavî’nin tefsir, Süleym b. Eyyûb er-Râzî’nin fıkıh halkalarının olduğu, Hâmid b. Hıdır’ın geliştirdiği ve Taberek dağında gözlemler yaptığı çeşitli astronomik aletlerin sonraki yüzyıllarda Merâğa Rasathanesi’ne öncülük ettiği belirtilmiştir.

Rey'deki mezhepler arası çekişme bölümünün son konusunu teşkil etmektedir. Bu başlıkta Şii'lerle Sünnîler arasında meydana gelen herhangi bir çatışmaya yer verilmemiş, Hanefîler'le Şâfiîler arasındaki mücadeleye temas edilmiştir.

Sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan tümevarım ve tümdengelim metotlarının uygulandığı,² telif aşamasında kaynaklardan derlenen bilgilerin kronolojik olarak sıralandığı ifade edilmişse de (s. 34), her iki yöntemin de tam ve doğru olarak uygulandığı söylemek mümkün değildir. Kaynak ve tarih gösterme yöntemi hakkında herhangi bir açıklama yapılmadığı gibi, vefat tarihleri dışında özellikle hicrî, miladi tarihlerin gösteriminde standart sağlanmamıştır.

Yer ve şahıs adlarını gösteren bir dizinin bulunmamasının önemli bir eksiklik olduğu ifade edilmelidir. Bunun yanı sıra Bisütun yerine Biston (s. 52, 64, 124), Dînever yerine Dînor (s. 160), Desteba yerine Düsteba isimlerinin hatalı imla edildiği, Büveyhîli (s. 198, 199) ve Deylemistan gibi bazı imlalarda genel kullanımın dışına çıktığı görülmektedir. *Rey-i Bûstân* adlı eserin *Rey-i Bâstân* (s. 210), Beşîr Fransis ve Kurkîs Avvâd'ın isimlerinin ise *Beşîr Karnîs* ve *Gorgîs Avvâr* (s. 211) şeklinde yanlış yazıldığı görülmektedir. Ayrıca bazı deyimler, kavramlar ve kalıplaşmış kelime öbeklerinin yerli yerinde kullanılmaması dikkat çekmektedir.³

Son olarak İran tarihi araştırmaları açısından önem taşıyan İngilizce ve Farsça ansiklopedilere müracaat edilmemesinin ciddi bir eksiklik olduğu belirtilmelidir.⁴

Bibliyografya

Turan, Nurullah, *Seçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)* (yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, 2013.

Rante, Rocco, "Ray i. Archeology", *Encyclopaedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/ray-i-archeo#prettyPhoto> (erişim: 05 Mayıs 2023).

Mahmûdpür, Muhammed - Muhammed Hüseyin Muhammedi v.dğr., "Rey", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, XXV, <https://rch.ac.ir/article/Details?id=14386> (erişim: 05 Mayıs 2023).

- 2 Gazneli Mahmud'un Rey şehrini ele geçirdiği sırada Mecdüdevle'ye ait kütüphanedeki bazı kitapları yaktığı bilgisinden, Rey şehrindeki diğer kütüphaneleri yakmış olması sonucunun çıkarılması tümevarım yönteminin tatbiki hususundaki hatalı yaklaşıma örnek gösterilebilir (s. 188).
- 3 "Evre" (s. 15), "sınırları taşmak" (s. 37), "sıfırdan inşa etmek" (s. 77), "Anayurtları Arap yarımadası olan Araplar" (s. 90), "sevâd-ı âzam (s. 100, 107), "kaynaklara sirayet eden bilgiler" (s. 120), "ismi ün yapmış" (s. 186) ifadelerinin yerli yerince kullanılmadığı, memeletine (s. 59), zavât (s. 146), duurm (s. 147), te'dil (s. 179), Abbâd'tır (s. 180) ve kitaplarının (s. 185) gibi çeşitli yazım yanlışlarının yapıldığı görülmektedir.
- 4 Rante, "Ray i. Archeology"; Mahmûdpür -Muhammedi v.d.ğr., "Rey".